नम्' यजु० १०,८ वेददीपे उक्तैव व्युत्पत्तिर्दर्शिता: २शस्त्रे सारसुन्दरी ३नीलिकायाम् तत्तद्भेदे शब्दमा० । क्षुमाया इदम् अण् । क्षौम वस्त्रभेदे "क्षौमं शाणं वा ब्राह्मणस्य" शाता०

क्षुम्भ गतौ भ्वा०प० सक०सेट् । क्षुम्भति अक्षुम्भीत् क्षुक्षुम्भ

क्षुर विलेखने तुदा० पर० सक० सेट् । क्षुरति अक्षौरीत् क्षुक्षौर क्षुरः ।

क्षुर पु०क्षुर-क क्षुरक् वा । १नापितास्त्रे पश्वादीनां २शफे, (खुर) अमरटीकायां स्वामी ३कोकिलाक्षे अमरः ४गोक्षुरे, मेदि० ५महापिण्डीतके ६बाणे च राजनि० खट्वादिपादुकयाम् धरणिः "छेदयेल्लवशः क्षुरः मनुः "संधाय धनुषि क्षुरम्" रा० आ० ७२स० । 'क्षुरेण शितधारेण चकर्त्तास्य शरासनम्" रामा० ल० ६२अ०

क्षुरक पु० क्षुर-कन् । १गोक्षुरे, (गोखुरी) २कोकिलाक्षे. मेदिनी. ३तिलकद्रुमे अमरः ४भूताङ्कुशे राजनि० स्वार्थे क । क्षुरशब्दार्थे च

क्षुरकर्म्मन् न० क्षुरसाध्यं कर्म्म । केशच्छेदने । क्षुरकर्म्मणि विहितनक्षत्रादिकं मू० चि० पो० धा० उक्तं यथा "दन्तक्षौरनखक्रियात्र विहिता चौलोदिते वारभे पातङ्गारररवीन्विहाय नवमङ्गस्तञ्च सन्ध्यात्रया । रिक्तां पर्वनिशां निरासनरणग्रामप्रयाणोद्यतस्नातोभ्यक्त कृताशनैर्नहि पुनः कार्य्या हितप्रेप्सुभिः" । मू० चि० "चौलोदितेषु चौलप्रोक्तेषु वारेषु नक्षत्रेषु उपलक्षणत्वात्तदुक्ते लग्नेऽपि च दन्तक्षौरनखक्रियात्र विहितोक्ता । "येषु येषु प्रशंसन्ति क्षुरकर्म्म महर्षयः । तेषु तेषु प्रशंसन्ति नखदन्तविलेखनमिति" । येषु येषु वारनक्षत्रलग्नादिष्वित्यर्थः । अथ क्षौरनिषिद्धकाल उच्यते । पातङ्गेति । पतङ्गः पक्षिसूर्य्ययोरित्यभिधानात् पतङ्गः सूर्य्यस्तस्यापत्यं पातङ्गिः शनिः आररवी प्रसिद्धौ । तेषां वारान् विहाय त्यक्त्वा उपलक्षणत्वात् तेषां लग्नानि मकरकुम्भमेषवृश्चिकसिंहाख्यानि अंशकांश्च विहायेत्यर्थः । उक्तञ्च वसिष्ठेन "हस्तत्रये पुष्यपुनर्वसौ च शशाङ्कविष्णुत्रितयाश्विनीषु । पौष्णेन्द्रविष्णौ च क्षुरकर्म शस्तं व्यर्कारशन्यंशकवारलग्ने" इति । अतः शुभग्रहाणां वारलग्नांशे क्षौरं कार्य्यमिति फलितोऽर्थः । वारफलानि गर्गोक्तानि "भानुरायुः क्षपयति भासं, सप्तमनैश्चरः । भौमोमासाष्टकं हन्ति शोषयेत्सङ्गमासकम् । एकादश कविर्द्धात्तकते तु क्षौरकर्म्मणीति" । तद्व्याख्यायत्वाङ्गनागामंशानां चैतानि फलान्यूहानि । न केवलमायुर्हानिः किन्तु शस्त्रघातोऽपि पापवारेषु । तदुक्तं वसिष्ठेन "आदित्यभौमार्किदिनेषु भीमाच्च दन्तकाष्ठ क्षुरकर्म कार्य्यम् । कुर्वन्नयाप्नोति फलं समग्रं शस्त्रेण सम्यक् स्वशरीरघातम्" । तथा नवमंचन्द्रं च विहाय यद्दिने क्षौरं कृतं ततो नवमदिने पुनः क्षौरं न कार्य्यम् । "उत्कटे भूषिते चैव यानगो नवमेऽहनीति" नारदोक्तेः । यत्तु नवमे नवम्यामिति व्याकुर्वन्ति तदयुक्तं दिनपदोपादानाप्रसङ्गात् । दिनपदं तिथिपरमिति चेन्न रिक्तायाः वक्ष्यमाणस्वतन्त्रनिषेधानुपपत्तेः । ननु पृथगुपादानात् नवम्यां सर्वथा क्षौरं निन्द्यमेव चतुर्थीचतुर्दश्योस्तु तथा नेति चेन्न "चतुर्थीं चैव षष्ठीं च अष्टमीञ्च चतुर्दशीम् । तथा पञ्चदशीञ्चैव ब्रह्मचारी भवेत्सदा । श्मश्रुकर्म्म शिरोऽभ्यङ्गन्दन्तधावनमैथुनम् । जन्तुश्चैतानि यः कुर्य्याल्लक्ष्मीस्तत्र न तिष्ठति" । क्षौरे व्यासवचने चतुर्थीं चतुर्दश्योः सर्वथा निषेधाभिधानात् । अतएवासमर्थं स्फुटमाह पराशरः "क्षौराच्चान्नवमे त्वङ्गि नेष्टमात्ययिकेष्वपी ति" तथा सन्ध्यां प्रातः सन्ध्यां सायं सन्ध्यान्तु विहाय एवं रिक्ताम् विहाय पर्वाण्यपि निशां रात्रिमपि विहायेत्यर्थः अथाधिकारिणो निरूप्यन्ते हितप्रेप्सुभिः सुगुप्तोदरैर्मिक्षुभिरेतादृशैः क्षौरक्रिया हि नित्येन न कार्या । कीदृशैः व्यासनङ्गलादिः तद्रहितैः रणः संग्रामः ग्रामो जनपदविशेषः प्रयाणमर्थयात्रा एतदर्थमुद्यतैः कृतोद्योगैः स्नातैरनुष्ठितनित्यनैमित्तिककाम्यस्नानैः यत्तु क्षौरार्थमेव स्नानं विधीयते प्रायश्चित्तादौ च तत्र नायं निषेधस्तथैव तस्य विधानात् । अभ्यक्तैः कृततैलाभ्यङ्गैः कृताशनैः कृतभोजनैः सुवर्णाद्यलङ्कारभूषितैरित्यपि ध्येयम् । यदाह वराहः "न स्नातमात्रगमनोत्कटभूषितानामभ्यक्तभुक्तरणकालनिरासनानाम् । सन्ध्यानिशाशनिकुजार्कदिने च रिक्ते क्षौरं हितं न नवमेऽङ्गि न चापि विद्यामिति" उत्कटानां कुक्कुटासनवद्दण्डस्थितानाम् । सन्ध्यालक्षणमपि वराहेणोक्तम् "अर्धास्तमितादुदितात्सूर्यादस्तमं नभोयावत्" । वृद्धगर्गः "शन्यारविवारेषु रात्रौ पाते व्रतेऽहनि । श्राद्धाहे प्रतिपद्रिक्ताभद्रा क्षौरंविवर्जयेत् । षष्ठ्यमावाप्तिमापातचतुर्दश्यष्टमी तथा । आसु सन्निहितं पापं तैले मांसे क्षौरे भगे इति" । पी० धा०

"क्रतुमाणिप्रोडमृतिबन्धमोक्षे क्षुरकर्म्म च द्विज-